

PHOENIX

H O E N I X

In de rotsen vereeuwigd
Rotskunst en rotsinscripties in
Egypte en Arabië

E
X
O
R
I
E
N
T
E
L
U
X

61,2-3
2015

LEIDEN 2015

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Een Arabische Oryx, met zijn kenmerkende lange, rechte horens, wordt omringd door Safaïtische inscripties. De grote inscriptie aan de linkerhand leest ‘Door [naam] is de stier’ terwijl de twee kleinere teksten namen zijn. Bron: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2012.

INHOUD

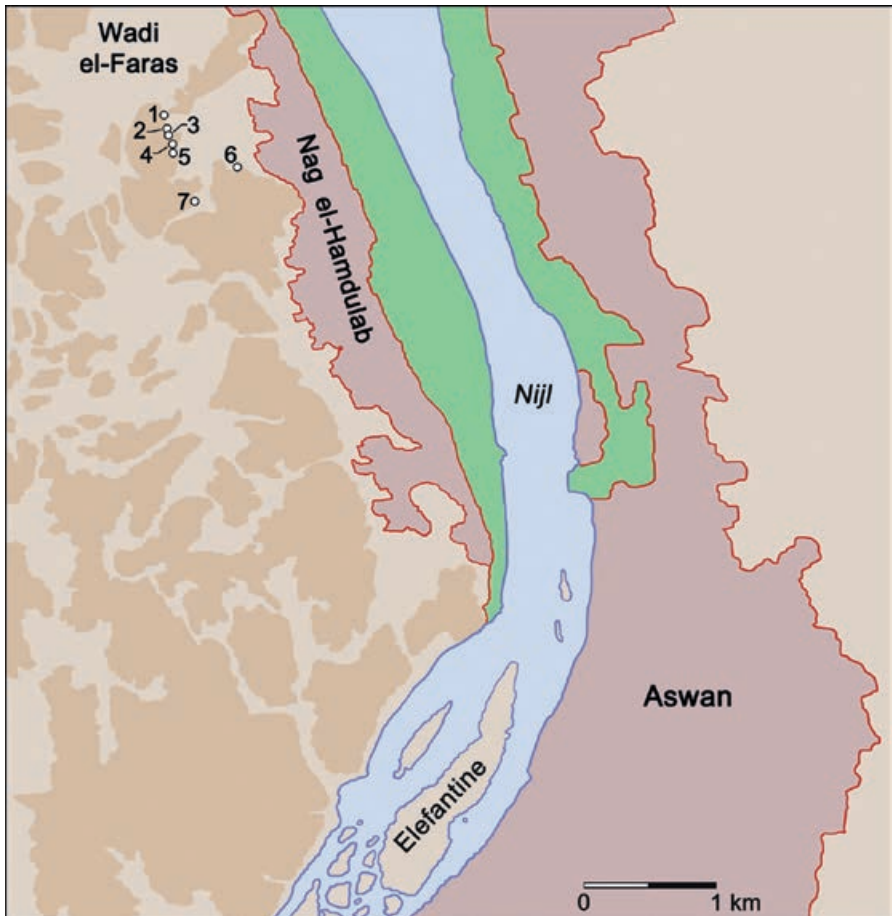
Van de Redactie	56
Rotskunst en rotsinscripties in Egypte en Arabië	
AHMAD AL-JALLAD, De talen van Arabië voor de Koran: alfabetten en schrijftradities	59
NATHALIE BRUSGAARD, Rotskunst in de Zwarte Woestijn van Jordanië	71
JOOST GOLVERDINGEN, De Oud-Egyptische “Walls of Fame”	83
STAN HENDRICKX, JOHN C. DARNELL EN MARIA C. GATTO, De rotstekeningen van Nag el-Hamdulab	101
Recensie	
JUDITH JURJENS en JACOBUS VAN DIJK, Sinoehe & Het Testament van Amenemhat: literatuur rondom een koningsmoord	121
Onderzoeksnieuws	
BEN HARING, Een alfabetische woordenlijst uit de 15 ^e eeuw v. Chr.	131
Boekennieuws	
Op zoek naar ...; de gecompliceerde relatie tussen archeologie en de Bijbel	135

DE ROTSTEKENINGEN VAN NAG EL-HAMDULAB

STAN HENDRICKX, JOHN C. DARNELL & MARIA C. GATTO

Inleiding

In het begin van de jaren 1890 maakte Archibald H. Sayce (1845-1933) een schets van een rotstekening die hij had aangetroffen in de omgeving van Aswan. De tekening werd, vergezeld van een korte nota, opgenomen in de monumentale catalogus van monumenten en inscripties ten zuiden van Kom Ombo die in 1894 gepubliceerd werd onder leiding van Jacques de Morgan (1857-1924) (Afb. 1). De korte nota van Sayce bleef nagenoeg onopgemerkt en vermoedelijk heeft hij zelf het belang van zijn vondst niet beseft. Het zal meer dan een eeuw duren vooraleer de rotstekening opnieuw gepubliceerd wordt. De aanleiding hiertoe was een foto die Nabil Swelim (1935-2015) ons in 2008 bezorgde (Hendrickx *et al.* 2009). Het betrof de afbeelding van een rotstekening waarop een koning met de witte kroon te zien is, voorafgegaan door twee standaarddragers en gevolgd door een dienaar met een waaier (Afb. 2). Het viel onmiddellijk op dat gelijkaardige scènes voorkomen op het Palet van Narmer en andere, ongeveer gelijktijdige, elite objecten. Archibald Sayce kon dit niet weten aangezien deze nu zeer bekende voorwerpen nog niet opgegraven waren toen hij de rotstekening vond. Nabil Swelim had de foto vele jaren tevoren gekregen van Labib Habachi (1906-1984) maar wist enkel dat de opname in de omgeving van Aswan gemaakt was. Om de locatie van de rotstekening terug te vinden werd contact opgenomen met collega's die actief zijn in de omgeving van Aswan. Dit leverde aanvankelijk weinig op maar uiteindelijk kon John Darnell het verband leggen met de nota van Sayce en vooral met de vermelding dat hij de tekening gezien had te “Rharb Assouan, à deux miles $\frac{1}{2}$ au nord d'Assouan, sur la rive occidentale du Nil” (de Morgan *et al.* 1894, 203). Nu de locatie van de tekening min of meer gekend was kwam het erop aan om ze ook in werkelijkheid terug te vinden. Het gelukkige toeval wilde dat de streek ten noorden van Aswan binnen het onderzoeksgebied valt van het Aswan-Kom Ombo Archaeological Project (AKAP), geleid door Maria Carmela Gatto. Zij heeft in het najaar van 2009, na een intensieve zoektocht, de site teruggevonden (Hendrickx en Gatto 2009). Helaas bleken de tekeningen zwaar beschadigd in vergelijking

Overzichtskarta van het gebied. Illustratie: Martin Hense.

met de foto van Labib Habachi. Maar anderzijds bleek de foto waarmee alles begon slechts een fragment van een groter geheel te tonen. En daarenboven vond Gatto in de ruime omgeving meerdere andere rotskunstpanelen in een identieke stijl en met aansluitende onderwerpen.

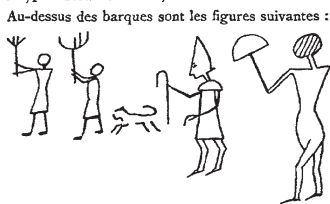
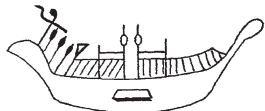
De rotstekeningen die hier besproken worden bevinden zich nabij het dorp Nag el-Hamdulab, één van de dorpen die in de jaren '60 van vorige eeuw gebouwd werden om Nubiërs op te vangen die moesten verhuizen door de bouw van de Aswan dam waardoor hun dorpen onder water kwamen te staan. In de daaropvolgende halve eeuw is de bevolking van Nag el-Hamdulab sterk aangegroeid wat zorgde voor een enorme toename van de bouwactiviteit. Dit zorgde voor vrijwillige en onvrijwillige verwoesting

1. Monsieur le Professeur A. H. SAYCE a bien voulu nous communiquer les graffiti qu'il avait lui-même recueillis sur les deux rives du Nil entre Assouan et Kom-Ombos.

Voici ceux qu'il a relevés sur la rive gauche :

• I. Sur les rochers en arrière de Rharb Assouan, à deux milles $\frac{1}{2}$ au nord d'Assouan, sur la rive occidentale du Nil :
Quatre barques, chacune de la forme suivante :

En face des barques sont cinq hommes tirant une corde; au-dessous des barques se trouve :

A gauche est un bateau, au milieu duquel se tient debout une girafe; à droite est une gazelle.

A côté est l'inscription suivante :

A gauche de l'inscription sont deux autruches; à droite, deux hippopotames et au-dessous un bœuf.

Afb. 1. Nota van A.H. Sayce in De Morgan *et al.*, Wenen 1894, 203.

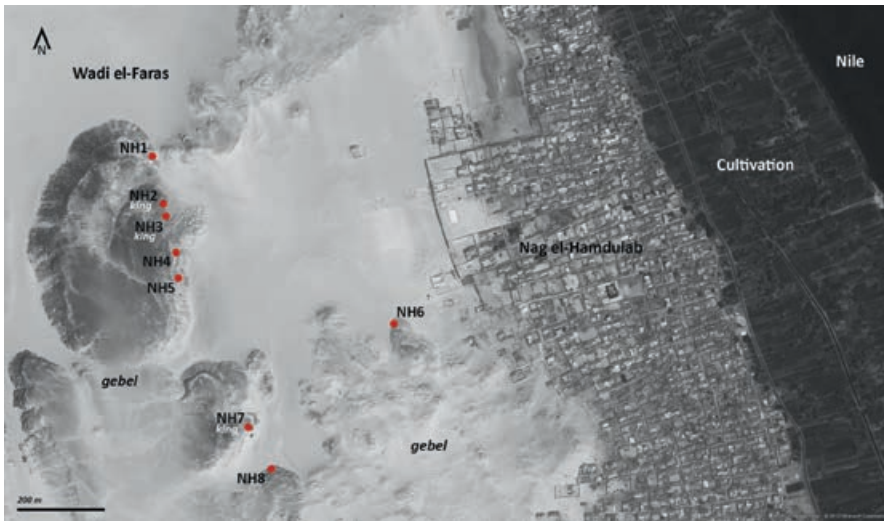

Afb. 2. Koninklijke scène. De afbeelding van de koning is 29,8 cm hoog. Bron: Labib Habachi Photographic Archives, Chicago House, Luxor, met toestemming van de Epigraphic Survey, Oriental Institute, University of Chicago.

van rotstekeningen. De scène op de foto van Labib Habachi behoort helaas tot de eerste groep. Gelukkig wordt het archief van Labib Habachi bewaard in Chicago House te Luxor. De directeur, Raymond Johnson, gaf erg vriendelijk toestemming om het archief te doorzoeken. Dit leverde een onverhoopt goed resultaat op. Niet alleen bevond het origineel van de foto die Nabil Swelim bezorgde zich in het archief, maar eveneens een aantal andere foto's. Door de foto's te combineren met de tekeningen die in 2009 op het terrein zelf gemaakt werden, was het mogelijk om het oorspronkelijk uitzicht van de rotstekeningen nagenoeg volledig te reconstrueren.

Datering

Alles te samen werden op de rotsen ten westen van het dorp Nag el-Hamdulab zeven rotskunstsites aangetroffen die op korte afstand van elkaar liggen (Afb. 3). De stylistische en technische kenmerken wijzen erop dat alle tekeningen vermoedelijk door dezelfde hand gemaakt werden. Op drie sites wordt een anonieme koning voorgesteld die de witte kroon draagt. Afbeeldingen van koningen zijn erg zeldzaam in rotskunst en maken reeds vanaf het begin het uitzonderlijk belang van de rotskunst te Nag el-Hamdulab duidelijk. Maar het belangrijkste is de datering van deze uitzonderlijke documentatie. In vergelijking met het palet van Narmer (Cairo JdE 32169) en de versierde knotshoofden van Narmer (Oxford AM E.3631) en Schorpioen (Oxford AM E.3632) is de uitwerking van de koning en zijn gevolg van standaarddragers en een waaiërdrager in de Nag el-Hamdulab scènes iets minder complex, wat lijkt aan te geven dat ze iets ouder zijn. De toewijzing van het Schorpioen knotshoofd aan een specifieke regering is echter problematisch en het valt zelfs sterk te betwijfelen dat de naam Schorpioen een koningsnaam is. Een datering juist voor Narmer of tijdens de vroege jaren van diens regering zijn de meest voor de hand liggende opties. Deze vroege datering wordt bevestigd door de aanwezigheid van Predynastische karakteristieken zoals de vorm van de boten en de aanwezigheid van een hond als begeleidend dier van de koning. De hond als symbool voor de controle over de chaos, onder andere in jachtscènes, is goed gedocumenteerd voor de Predynastische periode. Maar in tegenstelling tot de stier en de valk zal de hond uit de boot vallen wanneer de Egyptische voorstellingen hun definitieve vorm krijgen tijdens de overgang naar de 1ste dynastie. De vele boten die te Nag el-Hamdulab afgebeeld werden, zijn van het zogenaamde sikkelvormige type met twee cabines waarvan de voorlopers reeds voorkomen op het predynastische "Decorated" aardewerk (Naqada IIC-D, ca. 3600-3300 v. Chr.). Alles te samen bestaat er geen twijfel over dat de rotstekeningen van Nag el-Hamdulab

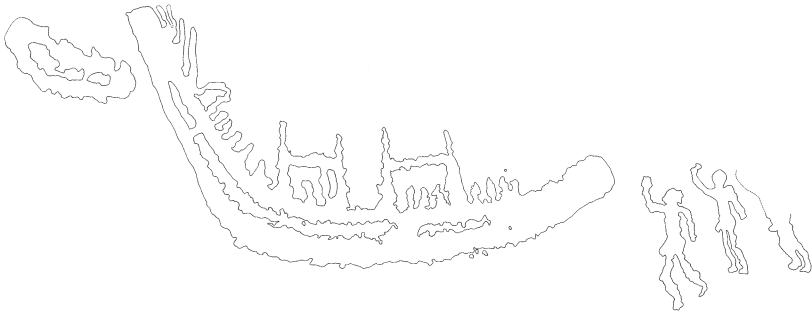
Afb. 3. Situering van de rotskunstsites te Nag el-Hamdulab. Bron: auteurs.

moeten gedateerd worden in één van de meest opmerkelijke periodes van de Egyptische geschiedenis, namelijk tijdens de afrondende maar cruciale fase van de staatsvorming.

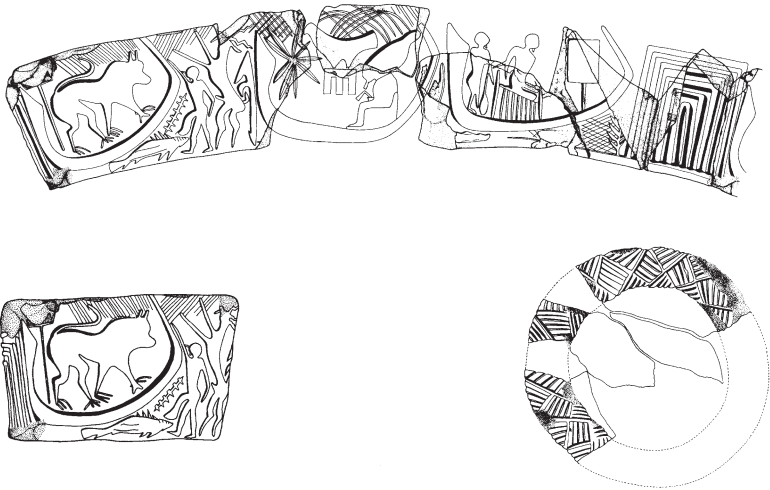
De uniforme stijl en de met elkaar verwante onderwerpen wijzen erop dat de verschillende rotskunstsites van Nag el-Hamdulab deel uitmaken van een groter geheel. Ze zijn het resultaat van een op voorhand bedacht schema, niet van het toevoegen van scènes doorheen de tijd. Dit lijkt uitzonderlijk te zijn voor Predynastische rotskunst. Daarnaast valt het op dat de tekeningen vaak gestructureerd zijn vanuit de rechterkant van het rotsoppervlak dat beschikbaar is. Dit verschilt eveneens van de Predynastische voorstellingen, die meestal centraal in het vlak opgebouwd zijn. Dit zou kunnen wijzen op de gewoonte van schrijvers die inderdaad van rechts naar links werken. De kunstenaar lijkt een professioneel iemand geweest te zijn en tijdens deze vroege periode van de Egyptische geschiedenis mag aangenomen worden dat hij rechtstreeks verbonden was met het koninklijk hof.

Beschrijving van de scènes

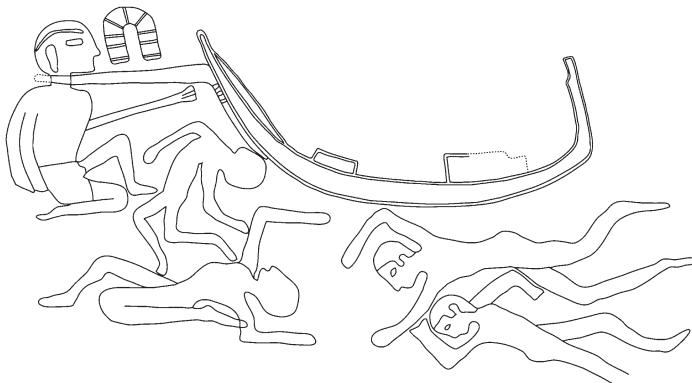
We zullen hier enkel de belangrijkste kenmerken van de diverse scènes bespreken. Als startpunt wordt de meest noordelijke site (Site 1) genomen die zich op een uitstekende rots bevindt aan de kruising tussen de Wadi el-Faras en de zandvlakte die afgeboord wordt door de rotsen waarop zich

Afb. 4. Nag el-Hamdulab, Site 1, scène 1b (breedte 165 cm). Bron: auteurs.

Afb. 5. Wierookbrander van Qustul (Chicago OIM 24069). Bron: Williams 1986, pl. 34.

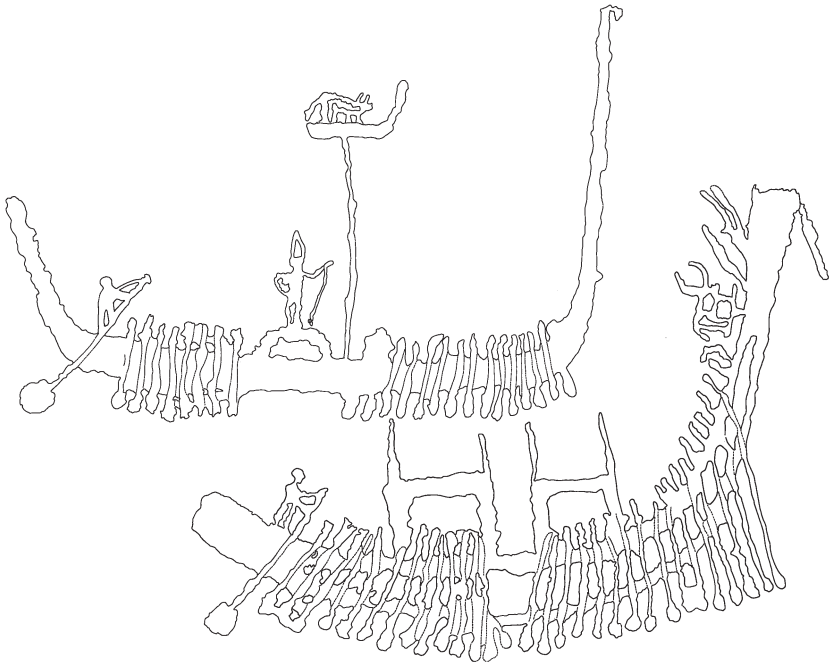
Afb. 6. Gebel Sheikh Suleiman reliëf (detail). Naar: Somaglino & Tallet 2014, 11.

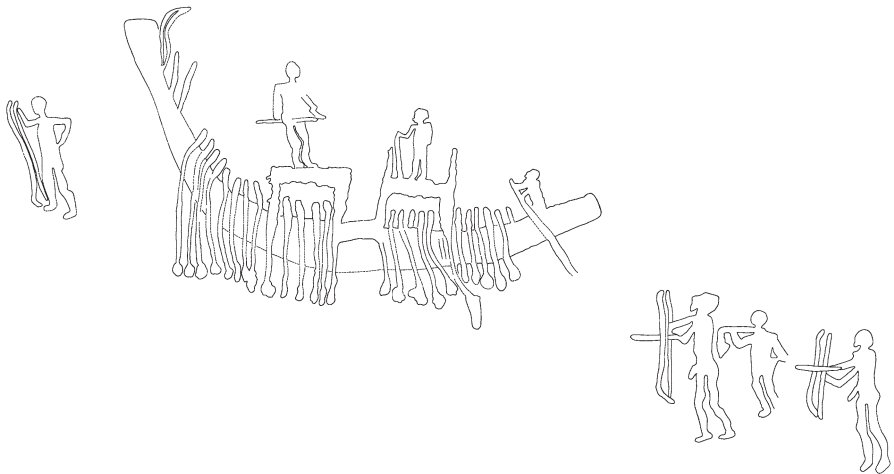
de rotskunstsites bevinden. De rots is een oriëntatiepunt waar men moeilijk naast kan kijken en kan als een soort grenssteen beschouwd worden en tegelijkertijd als “startpunt” van het concept dat doorheen de verschillende sites uitgewerkt wordt. De site bestaat uit twee scènes waarvan een boot telkens het centrale element vormt. Vermoedelijk wordt deze telkens gecombineerd met de voorstelling van gevangenen (Afb. 4). Deze zijn voor de hedendaagse toeschouwer niet gemakkelijk als dusdanig te herkennen. Maar een vergelijking met de “wieroekbrander van Qustul” (Chicago OIM 24069) (Afb. 5) en vooral met het reliëf van Gebel Sheikh Suleiman (Afb. 6) toont aan dat gevangenen wel degelijk gecombineerd worden met boten. Anderzijds zijn er de talrijke met zekerheid geïdentificeerde voorstellingen van gevangenen die telkens met op de rug samengebonden, gebogen armen worden voorgesteld. Scène 1b van Site 1 (Afb. 4) kan geïnterpreteerd worden als de voorstelling van drie gevangenen waarvan de armen op de rug gebonden zijn en die met een koord om de hals met een boot verbonden zijn. De koord raakt echter de boot niet, zoals ook het geval is voor de personen die een boot trekken op Site 7 (Afb. 14). Hiermee hebben we reeds twee elementen die fundamenteel zijn voor de interpretatie van de Nag el-Hamdulab scènes, namelijk boten en militaire overheersing.

Site 2 bestaat uit meerdere scènes, waarin boten opnieuw de hoofdrol spelen. De belangrijkste scène bestaat uit twee grote boten boven elkaar (Afb. 7). De onderste is van het normale sikkelvormige type maar uitgewerkt met een groot aantal roeispanten en een stuurman. Op de boeg bevindt zich een stierenstandaard die als koninklijk symbool kan beschouwd worden. Dit wordt bevestigd door de voorstelling van een koning met witte kroon op de tweede boot. Voor hem bevindt zich een standaard met Wepwawet, “Opener van de Weg”, een hondachtige god die in verband staat met oorlog en jacht. De tweede boot is uitzonderlijk niet van het sikkelvormige type maar heeft een zeer hoge boeg en achtersteven. Een gelijkwaardige boot komt te Hamdulab enkel voor in Site 7, waar hij uitgerust is met een schijn en vermoedelijk een goddelijke boot voorstelt.

Centraal in de tweede belangrijke scène van Site 2 staat andermaal een boot maar boven op de twee cabines staat telkens een personage met een stok of staf (Afb. 8). De interpretatie hiervan is niet duidelijk maar moet in de religieus-politieke sfeer gezocht worden. De boot wordt voorafgegaan door een man met een grote boog en gevolgd door drie mannen waarvan de eerste en de laatste een boog met pijl vasthouden met tussen hen een man die een gewicht aan zijn hals lijkt te hebben en kennelijk een gevangene voorstelt. De thema's van Site 1 vinden we dus terug in Site 2, maar ditmaal in een koninklijke context.

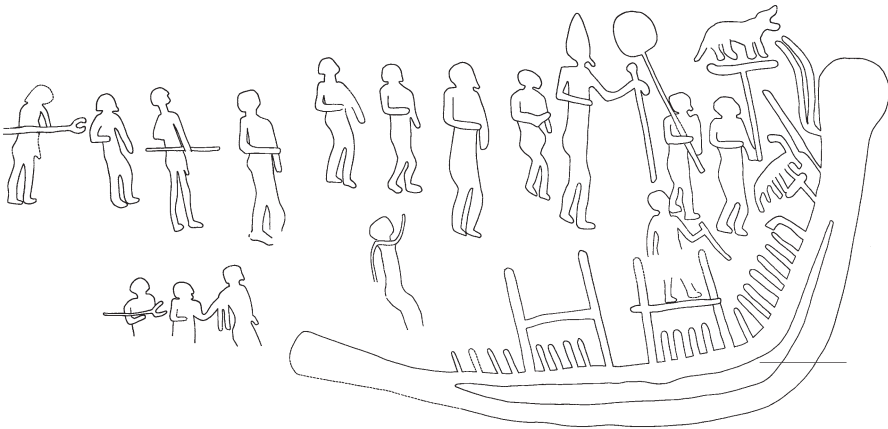
Afb. 7. Nag el-Hamdulab, Site 2, scène 2a (breedte 156 cm). Bron: auteurs.

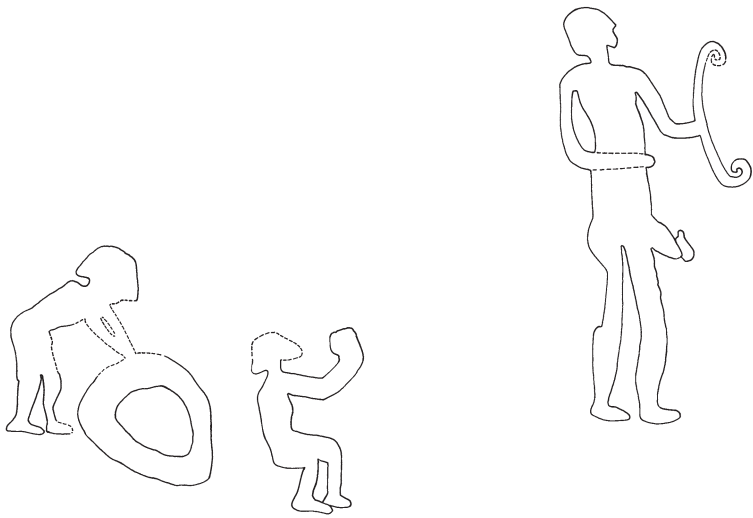
Afb. 8. Nag el-Hamdulab, Site 2, scène 2c (breedte 142 cm). Bron: auteurs.

Site 3 is grotendeels verwoest door steenkapperij en de beschikbare foto's uit het Habachi archief laten enkel toe om de grote lijnen van de voorstelling te reconstrueren. Het bewaarde deel toont een man die een (wilde ?) stier en een kalf leidt (scène 3b). Achter de dieren staat een groot mes afgebeeld waaruit we mogen afleiden dat het om offerdieren gaat. In het verwoeste deel stond een koning met witte kroon in gezelschap van een waaierdrager, personen uit zijn gevolg en minstens twee met de handen op de rug gebonden gevangenen (scène 3a). De twee delen van de scène waren oorspronkelijk naar elkaar toe gericht. Het lijkt er dus sterk op dat de offerdieren en de optocht met gevangenen als scènes met een parallelle betekenis moeten gezien worden. Het sterk symbolische karakter van de voorstellingen op Sites 1 en 2 lijkt hier dus vervangen door een veel concretere uitwerking van de macht van de koning.

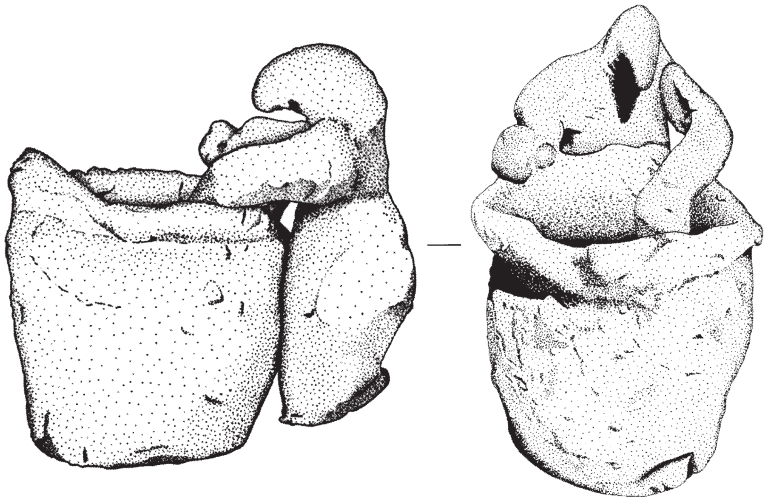
Daarnaast bevond zich op Site 3 of in de onmiddellijke omgeving ervan ook nog een afzonderlijke voorstelling (scène 3c) die intussen verdwenen is maar waarvan de oude foto's toch een duidelijk beeld geven (Afb. 9). Hierop zien we een boot met erboven de koning, andermaal met de witte kroon en voorafgegaan door een Wepwawet standaard. Hij wordt gevolgd door twee rijen mannen waarvan sommige stokken of staven dragen. In de onderste rij zien we eveneens een gevangene met de armen op de rug gebonden. De scène kan als parallel beschouwd worden voor de eveneens verdwenen scène 3a, die inhoudelijk enkel verschilt door de afwezigheid van een boot.

Afb. 9. Nag el-Hamdulab, Site 3, scène 3c (naar foto Habachi archief, afmetingen onbekend). Bron: auteurs.

Afb. 10. Nag el-Hamdulab, Site 4 (naar foto Habachi archief, afmetingen onbekend). Bron: auteurs.

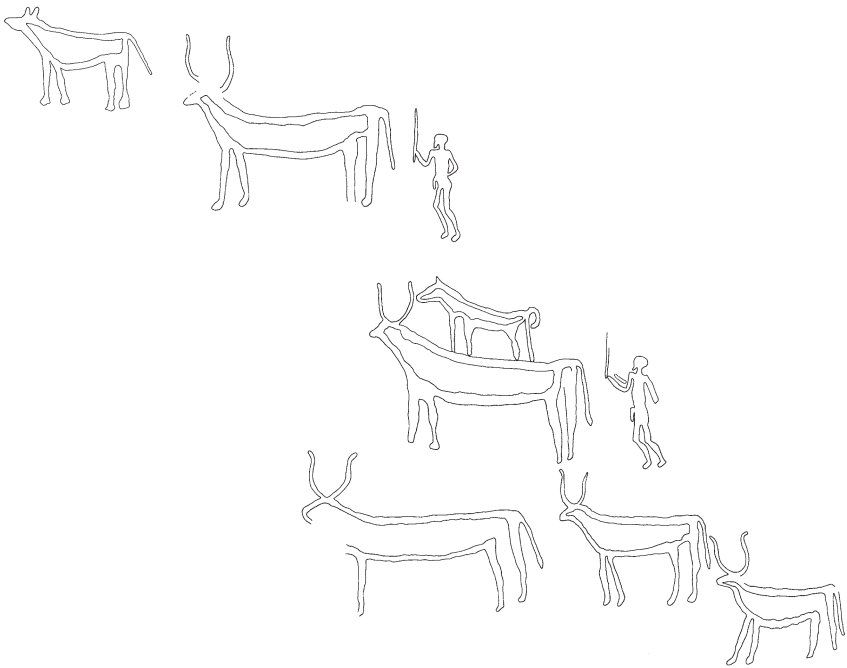

Afb. 11. Adaïma (?), figurine (Egyptisch Museum Cairo, JdE 38908). Bron: Graff 2008, fig. 2.

Site 4 is enkel gekend door twee foto's uit het Habachi archief. Hierop zien we een zittende man eten of drinken met achter hem iemand die bier brouwt of iets uit een groot vat haalt (Afb. 10). Een brouwscène lijkt het meest waarschijnlijk. Voorstellingen van vrouwen die bier brouwen in een groot vat zijn uitzonderlijk voor de Predynastische periode (Graff 2008) (Afb. 11) maar goed gedocumenteerd voor het Oude Rijk. Hiernaast is een man afgebeeld op een grotere schaal (Afb. 10). Hij houdt een boog (zonder koord) vast met gekrulde uiteinden. Dit type boog komt op diverse objecten en een reliëf uit Hierakonpolis (Quibell & Green 1902, pl. LVIII) voor als identificatie van Nubiërs. Nubië was inderdaad gekend als het “Land van de Boog”. De grote afmetingen van het personage en het feit dat hij niet met de armen achter de rug wordt afgebeeld tonen aan dat deze Nubiër niet als een gevangene of tegenstander mag beschouwd worden. Integendeel, hij lijkt een belangrijke rol te spelen en men zou kunnen veronderstellen dat hij een Nubische leider was die samenwerkte met de Egyptenaren en daarom aanwezig was bij belangrijke Egyptische aangelegenheden. Omdat de onderlinge locatie van Sites 3 en 4 niet gekend is, kan niet met zekerheid gesteld worden dat ze inhoudelijk samen horen. Maar het spreekt voor zich dat processies, met of zonder boot, geleid door de koning, met aanwezigheid van zijn hofhouding en het aanvoeren van gevangenen en offerdieren perfect kan samengaan met feestelijkheden waarbij belangrijke gasten aanwezig waren.

Site 5 bestaat slechts uit een kleine scène die zwaar beschadigd is door recentere tekeningen en Arabische teksten maar deze zijn geen onderdeel van het recente vandalisme. Hun aanwezigheid kan verklaard worden doordat de afbeeldingen zich links van een kleine, ondiepe “grot” bevinden. Gelijkaardige plaatsen komen verder niet voor in Nag el-Hamdulab en het is dan ook niet verwonderlijk dat ze in diverse periodes als schuilplaats of rustplaats heeft dienstgedaan. Het blijft helaas een open vraag of oorspronkelijk meer voorstellingen aanwezig waren dan de twee die nu nog (met moeite) herkend kunnen worden. De eerste is het hoofd van een rund en de tweede stelt een dansende vrouw voor. Voor de laatste vinden we op het Schorpioen knotshoofd een erg gelijkende voorstelling. De identificatie als danseres mag met zekerheid aangenomen worden omdat aan de lange haarvlecht van de vrouw een schijf vastgemaakt is zoals we ze ook kennen van dansscènes uit het Oude Rijk. Ondanks het feit dat de ruimtelijke samenhang met Site 4 niet gekend is lijkt de dansscène zeer goed aan te sluiten bij eten of drinken en het brouwen van bier. Het runderhoofd zou in dat geval symbool kunnen staan voor het slachten van dieren en/of de consumptie van vlees. Maar het dient wel opgemerkt dat Site 5 zich op enige

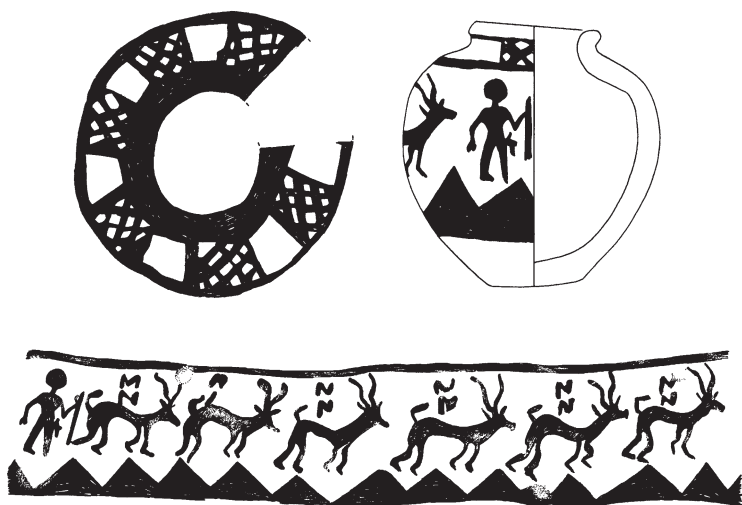
Afb. 12. Nag el-Hamdulab, Site 6 (breedte 139 cm). Bron: auteurs.

afstand van Site 3 bevindt. Indien we een rechtstreeks verband aannemen tussen Sites 4 en 5, dan lagen deze duidelijk afgezonderd van Site 3.

Site 6 bevindt zich op een geïsoleerde rots in het zuiden van Nag el-Hamdulab, op vrij korte afstand van het dorp zelf. Hier bevindt zich slechts één scène, die uit drie registers bestaat waarop runderen afgebeeld zijn die gecontroleerd worden door twee mannen en twee honden. De vraag is of de runderen al dan niet gedomesticeerd zijn. Hierop kan geen sluitend antwoord gegeven worden. Indien het wilde runderen zijn, gaat het om dieren die tijdens de jacht gevangen werden en naar de vallei gevoerd werden. Op het “Decorated” aardewerk worden vaak rijen wilde dieren afgebeeld die soms door een man met een stok begeleid worden (Afb. 13). Maar het zou ook om een kudde gedomesticeerde runderen kunnen gaan die verwijzen naar de levensstijl van lokale en/of Nubische veehouders. De besluiten die uit de twee mogelijke interpretaties kunnen getrokken worden leveren echter zeer verschillende resultaten op. Enerzijds zou verwezen worden naar jagen dat een zeer belangrijk thema is in de Predynastische voorstellingen en ook te Nag el-Hamdulab aanwezig is (cf. infra). Anderzijds

zou de scène kunnen verwijzen naar het tellen van de runderen dat een belangrijk aspect wordt van de dynastische administratie.

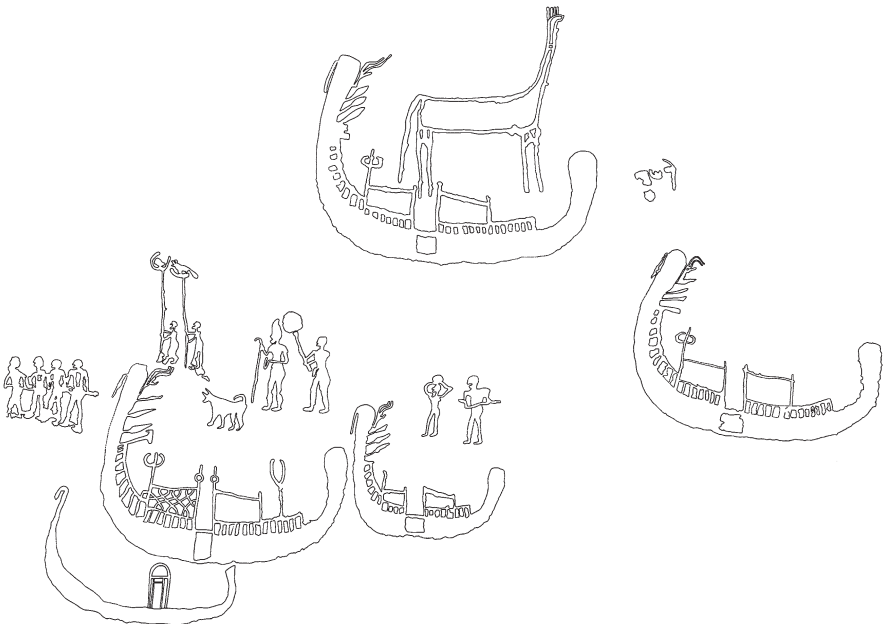
Tenslotte is er Site 7, die reeds door Sayce gezien werd en de aanleiding vormde voor de hernieuwde interesse voor de rotskunst van Nag el-Hamdulab. Hier treffen we de grootste scène aan maar de locatie in het landschap wijkt af van al de tot nu toe besproken sites. Deze waren altijd goed zichtbaar in het landschap. En alhoewel de tekeningen nu door eeuwenlange patinerings moeilijk zichtbaar zijn vanop afstand, was dit aanvankelijk zeker niet het geval. Integendeel, er moet een zeer duidelijk kleurverschil geweest zijn tussen de gelige zandsteen en het bruin gepatineerde oppervlak van de rotsen. De mogelijkheid dat de tekeningen oorspronkelijk ingekleurd waren mag trouwens ook niet uit het oog verloren worden alhoewel hiervoor geen bewijs kan aangedragen worden. Site 7 daarentegen bevindt zich in een nauwe kloof in de rots en was van een afstand amper zichtbaar. We treffen er twee kleinere en twee grote scènes aan. De eerste kleine scène bevindt zich nog buiten de feitelijke kloof en bestaat enkel uit de afbeelding van een giraffe die in de richting van de kloof kijkt. Het is de enige voorstelling die vanop een afstand zichtbaar was en ze kan als een soort “inleiding” beschouwd worden op wat iets verder, meer verborgen, afgebeeld is. Laat-predynastische afbeeldingen van giraffen werden onder andere door Westen-

Afb. 13. Abydos, graf E340 (Brussel, KMKG E.3189, hoogte 5 cm). Tekening: Merel Eyckerman.

dorf (2010) omwille van hun lange nek in verband gebracht met “voorzien” en alle bijhorende implicaties. We kunnen hier binnen het bestek van deze bijdrage niet verder op ingaan, maar het is duidelijk dat een dergelijke interpretatie goed overeenkomt met de locatie van de giraffe aan de ingang van de kloof met afbeeldingen.

Op de eerste grote scène zijn vier sikkelboten met twee cabines afgebeeld en een boot van een ander type met slechts één cabine (Afb. 14). Deze heeft een gebogen dak en een deur met opgerolde deurmat. Gelijkaardige afbeeldingen op onder meer labels uit de 1ste dynastie tonen aan dat het gebouwtje als een schrijn moet beschouwd worden en de boot bijgevolg een “goddelijke boot” is waardoor de hele scène een religieuze connotatie krijgt. De belangrijkste vergelijkingsmogelijkheid wordt echter geboden door het bekende “Beschilderd graf” uit Hierakonpolis, waarop we eveneens een botenprocessie zien met sikkelboten met twee cabines in combinatie met een enkele boot met zeer hoge voorsteven en één cabine. Het aardewerk dat in het graf gevonden werd laat toe het in de Naqada IIC periode te dateren. Maar recent opperde Dirk Huyge (2014) de mogelijkheid dat de versiering aangepast werd tijdens de Naqada III periode. Dit

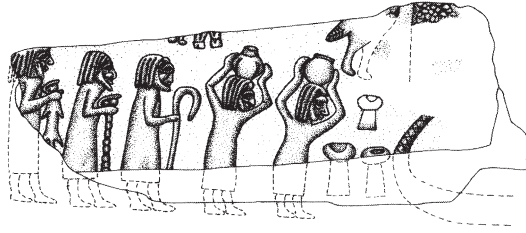
Afb. 14. Nag el-Hamdulab, Site 7, scène 7a (breedte 290 cm). Bron: auteurs.

zou eventueel de sterke overeenkomst met de hier besproken scène uit Nag el-Hamdulab (gedeeltelijk) verklaren. Hoe dit ook is, er bestaat geen twijfel over dat bootprocessies teruggaan op Predynastische voorstellingen.

Het centrale punt van de Nag el-Hamdulab scène wordt echter gevormd door de groep van de koning voorafgegaan door een hond en twee standaarddragers, terwijl de koning gevolgd wordt door een waaiërdrager. Het is de scène die op de foto van Labib Habachi staat en nu zwaar beschadigd is omdat er met opzet in gehakt en gekerfd werd. De koning is duidelijk geïdentificeerd door de witte kroon die hij draagt en de lange *heqa* scepter die als een soort wandelstok gebruikt wordt. Deze groep bevindt zich boven een boot waarvoor vier personen afgebeeld zijn. Parallellen met meerdere Predynastische rotskunstscènes maken duidelijk dat het gaat om een voorstelling van het trekken van een boot (Afb. 15). Zoals reeds opgemerkt, raakt het uiteinde van het koord de boot echter niet. Eventueel kan dit beschouwd worden als een symbolisch teken van eerbied voor het belang van de boot. Achter deze boot volgt een kleinere, waarboven twee personages staan die nog als het gevolg van de koning moeten beschouwd worden. Eén draagt een stok of staf terwijl de andere een vaas op het hoofd draagt. Voor de laatste voorstelling zijn meerdere min of meer contemporaine

Afb. 15. Wadi Abu Wasil, rotstekening. Bron: Winkler 1938, pl. XII.1.

Afb. 16. Abydos, graf U-127, inv. K 1103b2 (breedte 2,4 cm). Bron: Dreyer 1999, fig. 10a.

voorbeelden gekend (Afb. 16). Boven dit alles bevindt zich een boot waarin een grote giraffe afgebeeld is. Deze is nagenoeg identiek met de reeds aangehaalde giraffe aan de ingang van de rotskloof. Ze kijkt in dezelfde richting waardoor een rechtstreekse band bestaat tussen de twee afbeeldingen maar de tweede giraffe vormt ook een link naar de volgende grote scène die zich achter een bocht in de rotswand bevindt. Hierop zijn zes dieren afgebeeld (Afb. 17). In de open ruimte tussen de dieren werd veel later, in de 18de dynastie, een hiëroglifische tekst aangebracht die geen verband houdt met de oorspronkelijke afbeeldingen. De dieren zijn met het hoofd naar rechts georiënteerd en kijken weg van de scène met de boten, behalve het centrale dier dat een rund met grote horens voorstelt. Voor de kop van het rund staan twee struisvogels met erboven een in verhouding erg grote ibex. Rechts van het rund zien we twee zeer eigenaardige dieren. Ze hebben zware lichamen met een zeer lange staart die in een S-vorm boven het lichaam gekruld is. Nog eigenaardiger zijn de hoofden die uit een serie parallelle lijnen bestaan. Het is duidelijk dat dit met geen enkel werkelijk bestaand dier kan overeenkomen. Maar in de laat-predynastische iconografie komen wel meer niet bestaande, “mythologische” dieren voor die “opgebouwd” zijn uit elementen van twee of meerdere dieren (Huyge 2004). In dit geval zou het kunnen gaan om de combinatie van een leeuwenlichaam met de kop van een grote katvis zoals die voorkomt in de naam van Narmer op het Narmer Palet (Afb. 18). Woestijndieren zoals de ibex en de struisvogel kunnen beschouwd worden als chaotische symbolen en dat is zeker het geval voor de “mythologische” dieren. De stier daarentegen is een koninklijk symbool en omwille van de oriëntatie en centrale positie kan hij als parallel gezien worden voor de afbeelding van de koning als centraal element in de grote scène met boten. Hierdoor kan de scène met de dieren geïnterpreteerd worden als de koninklijke overwinning van

Afb. 17. Nag el-Hamdulab, Site 7, scène 7b (breedte 122 cm). Bron: auteurs.

Afb. 18. Narmer Palet (detail). Bron: Egyptisch Museum Cairo.

orde over chaos op een allesomvattend niveau. De scène met boten daarentegen illustreert de concrete politieke en godsdienstige controle die de koning heeft.

De twee resterende kleine scènes bevinden zich links van de botenscène maar duidelijk ervan gescheiden omdat de rotswand hier verder achteruit wijkt. De eerste is een zeer beschadigde jachtscène waarop een jager te zien is die in zijn handen respectievelijk een boog en pijlen omhoog houdt, voorafgegaan door een hond die een ibex achtervolgt. De tweede is de relatief kleine voorstelling van een boot waarboven meer dan vijftig korte verticale lijnen een lange rij vormen. Het is erg verleidelijk om dit te beschouwen als verwijzing naar het aantal boten dat in werkelijkheid een bootprocessie vormde, temeer daar de Nijl zichtbaar is vanaf de rots waarop de tekeningen aangebracht zijn.

Het laatste element van Site 7 dat moet besproken worden is een hiëroglifische inscriptie die uit vier tekens bestaat. Ze bevindt zich links van de reeds vermelde boot met de giraffe. De lezing ervan is niet vanzelfsprekend. John Darnell (2015) beargumenteert een interpretatie als “Volgers van Horus” in de context van een botenprocessie en in combinatie met een toponiem dat zou kunnen verwijzen naar Kom Ombo.

Conclusie

Vooreerst kan opgemerkt worden dat de Nag el-Hamdulab cyclus een unieke informatiebron is waarbij de iconografische wereld van de predynastische periode overgaat in die van het dynastische Egypte.

Het grote aantal boten is fundamenteel voor de interpretatie van het totaalconcept. Het thema van de botenprocessie vindt zijn oorsprong in de Predynastische periode. We treffen het onder meer aan op rotsteekeningen (Darnell 2009) en het reeds vermelde “Beschilderd graf” van Hierakonpolis, waaruit blijkt dat het zowel in funeraire als niet-funeraire context kan voorkomen. Voor Nag el-Hamdulab geldt natuurlijk de tweede optie en de individuele sites kunnen beschouwd worden als onderdelen van een iconografische cyclus waarbij de koning zowel actief als passief het centrum van de actie is. Het concrete uitgangspunt zou het “Volgen van Horus” kunnen zijn, of een vroege versie ervan, waarbij de koning en zijn gevolg om de twee jaar door Egypte reisden om het administratieve systeem te controleren en de macht van de koning ritueel te bevestigen. Anderzijds kan ook een verband gezocht worden met de

latere voorstellingen van de Sokaris bark, die veel gelijkenissen vertoont met de Nag el-Hamdulab boten.

Zeer algemeen kan gesteld worden dat “orde over chaos” het uitgangspunt vormt van de rotstekeningen te Nag el-Hamdulab. De militaire macht van de koning speelt hierbij een essentiële rol en mag omwille van de voorstelling van gevangenen letterlijk genomen worden. Maar daarnaast komt ook het semantische thema aan bod van de controle over de wilde dieren als visualisering van de chaotische wereld buiten de alluviale vlakte van de Nijlvallei. Een uitgebreide discussie van de interpretatiemogelijkheden valt echter buiten het bestek van deze korte bijdrage die vooral de bedoeling heeft om de rotstekeningen van Nag el-Hamdulab onder de aandacht te brengen.

Literatuur

- Darnell, J.C., “Iconographic attraction, iconographic syntax and the tableaux of royal ritual power in the Pre- and Proto-Dynastic rock inscriptions of the Theban Western Desert”, in: *Archéo-Nil* 19 (2009), 83-107.
- Darnell, J.C., “The early hieroglyphic annotation in the Nag el-Hamdulab rock art tableaux, and the Following of Horus in the northwest hinterland of Aswan”, in: *Archéo-Nil* 25 (2015), 19-43.
- de Morgan, J., Bouriant, U., Legrain, G., Jéquier, G. en Barsanti, A., *Catalogue des monuments et inscriptions de l’Égypte antique. Première série: Haute Égypte. Tome 1: De la frontière de Nubie à Kom Ombo*. Wenen 1894.
- Dreyer, G., “Motive und Datierung der dekorierten prädynastischen Messergriffe”, in: Ziegler, C. en Palayret, N. (red), *L’art de l’Ancien Empire égyptien. Actes du colloque organisé au musée du Louvre par le service culturel les 3 et 4 avril 1998*. Parijs 1999, 195-226.
- Hendrickx, S., Darnell, J.C. en Gatto, M.C., “The earliest representations of royal power in Egypt. The rock drawings of Nag el-Hamdulab (Aswan)”, in: *Antiquity* 86, 334 (2012), 1068-1083.
- Hendrickx, S., Darnell, J.C., Gatto, M.C. en Eyckerman, M., “Iconographic and palaeographic elements dating a late Dynasty 0 rock art site at Nag el-Hamdulab (Aswan, Egypt)”, in: Huyge, D., Van Noten, F. en Swinne, D. (red), *The signs of which times? Chronological and palaeoenvironmental issues in the rock art of Northern Africa. International Colloquium, Brussels, 3-5 June, 2010*. Brussel 2012, 295-326.
- Hendrickx, S. en Gatto, M.C., “A rediscovered Late Predynastic – Early Dynastic royal scene from Gharb Aswan”, in: *Sahara* 20 (2009), 147-150.
- Hendrickx, S., Swelim, N., Raffaele, F., Eyckerman, M. en Friedman, R.F., “A lost Late Predynastic - Early Dynastic royal scene from Gharb Aswan”, in: *Archéo-Nil* 19 (2009), 169-178.

- Huyge, D., “A double-powerful device for regeneration: The Abu Zaidan knife handle reconsidered”, in: Hendrickx, S., Friedman, R.F., Ciałowicz, K.M. en Chłodnicki, M. (red), *Egypt at its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams. Proceedings of the International Conference “Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt”*, Krakow, 28th August – 1st September 2002. OLA 138. Leuven 2004, 823-836.
- Huyge, D., “The Painted Tomb, rock art and the recycling of Predynastic Egyptian imagery”, in: *Archéo-Nil* 24 (2014), 93-102.
- Graff, G., “A propos d’une brasseuse de bière prédynastique: évolution iconographique et attestations archéologiques”, in: *Journal of the Society of the Study of Egyptian Antiquities* 35 (2008), 133-151.
- Quibell, J.E. en Green, F.W., *Hierakonpolis II*. Egypt Research Account 5. Londen 1902.
- Westendorf, W., “Die Giraffe an der Leine”, in: *Göttinger Miszellen* 224 (2010), 105-110.
- Williams, B.B., *Excavations between Abu Simbel and the Sudan frontier. Part 1: The A-Group royal cemetery at Qustul, Cemetery L*. Oriental Institute Nubian Expedition III. Chicago 1986.